

ANAR TOFİQ oğlu FƏRƏCOV

Müəllim

Bakı Dövlət Universiteti

AFAD QURBANOVUN TƏDQİQATLARINDA DİL VƏ CƏMİYYƏT MƏSƏLƏLƏRİ

XX əsr Azərbaycan dilçilik elminin inkişafında A.Qurbanovun xüsusi xidmətləri olmuşdur. Belə ki, görkəmli dilçi alim dilçiliyin müxtəlif sahələri ilə məşğul olmuş, bəzi sahələrin inkişafı isə birbaşa adı bağlı olmuşdur. A.Qurbanovun yaradıcılığında onomastika məsələləri xüsusi yer tutur. Bu sahə üzrə fundemantal tədqiqatları ilə tanınır. Çoxşaxəli elmi fəaliyyəti dilçiliyimiz üçün yeni üfüqlər yaradıb. Təbii ki, alimin hər bir araşdırması xüsusi maraq kəsb edir və tədqiqatları ilə bağlı onlarla elmi əsərlər yazmaq mümkündür. Tədqiqatımızda daha çox dilçinin dil və cəmiyyətlə bağlı fikirlərinə nəzərə salınıb..

Bildiyimiz kimi, dil insan və cəmiyyətdən ayrı təsəvvür edilmir. O, elm, sənət, texnika və s. sahələrdə çalışan fərdlərin duyğu və düşüncələrini birləşdirən, onların bir yerdə yaşamalarını təmin

edən vasitədir [5,11]. "Dil yaranışında əsas funksiyalarında sosialdır"[2, 39]. Dil proseslərinin linqvistik mahiyyəti bilavasitə onların sosial təbiəti ilə bağlıdır [5,25]. Sosioloji dilçilik üçün də dilin məhz bu və ya digər tərəfləri aktualdır. Sosioloji dilçiliyin əhatə dairəsi ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur.

Məlumdur ki, dil və cəmiyyət probleminin araşdırılması təkcə dilçilərin diqqətini cəlb etməmiş, ümumilikdə, filosofların, sosioloqların da tədqiqatlarında xüsusi yer tutur. A.Qurbanov bu məsələni belə izah edir: "Dilçilikdə dil və cəmiyyət problemi olduqca çoxşaxəlidir. Bunun məzmunu bir-birilə bağlı olan aşağıdakı məsələləri təşkil edir: dilin əmələ gəlməsi, onun ictimai təbiəti, dillərin sosial tipləri, dillərin inkişafının cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı olması, dil və ictimai formasiyalar, dilin təkamülündə dilə məxsus və dildən kənar olan amillər, dillərin diferensiasiyası və onun qanunauyğunluğu, ədəbi dillərin formalaşması, onların funksional üslubları, cəmiyyətin inkişafına dilin təsiri, dillərin qarşılıqlı təsiri, ikidillik, çoxdillik və s"[1, 255]. Göründüyü kimi, dilçinin bu məsələyə geniş aspektdə yanaşması göstərir ki, kifayət qədər mövzuya geniş dairədə yanaşır və problemin həlli üçün mövzunun sərhədlərini müəyyənləşdirib. Dilçi "Ümumi dilçilik" dərslərində bu məsələdən bəhs edərək qeyd edir ki, problemi bir ümumi başlıqda vermək qeyri mümkündür və ona görə də dörd əsas istiqamətdən – dil və cəmiyyətin əlaqəsindən, dil və cəmiyyətin qarşılıqlı inkişafından, dillərin sosial tiplərindən və ictimai formasiyalarda dilin mövqeyi məsələsindən bəhs edir.

Məlumdur ki, dil və cəmiyyət əlaqəsinə hələ antik dövrdən münasibət vardır. Qədim Roma dilçiliyi, hind dilçiliyi, Çin dilçiliyində bu məsələyə az da olsa toxunulmuşdur. Təbii ki, problemə elmi münasibət XX əsrdən başlayaraq daha əhatəli olmuşdur. F.dö Sössürün "Ümumi dilçilik kursu" əsəri ilə sosioloji dilçiliyin əsas nəzəri bazası yaranmağa başladı və dilçilikdə yeni bir istiqamət kimi inkişaf etdi. Dünya dilçiliyində sosioloji dilçilik nəzəri bazasını praktik materiallarla zənginləşdirdi. XX əsrin 60-cı illərində Amerika dilçiliyində U.Labovun tədqiqatı sosiolinqvistika elminin həm nəzəri, həm metodoloji istiqamətlərini ortaya qoydu. A.Qurbanov da bu məsələyə toxunaraq qeyd edir ki, sosiolinqvistikanın əsas sahələri aşağıdakılardır: ümumi sosiolinqvistika, xüsusi sosiolinqvistika, nəzəri sosiolinqvistika, tətbiqi sosiolinqvistika[1, 256].

Dilçi dil və cəmiyyət əlaqələrindən bəhs edərkən bu əlaqədə xalqın tarixinin də xüsusi rola malik olduğunu bildirir. Xalqın keçmişi, digər xalqlarla əlaqəsi ekstralingvistik faktorların dilə təsir imkanlarını daha da artırır. Bu cəhətdən A. Qurbanov yazır: "Dilin və xalqın tarixi vəhdət təşkil edir. Elə buna görədir ki, xalqın tarixində baş verən hadisələr dildə əks olunur. Məsələn fars dilinə nəzər yetirək. Tarixin müəyyən dövründə islam dini və ərəb mədəniyyətinin farslara güclü təsiri nəticəsində fars dilinin lüğət tərkibində yüzlərlə dini anlayışı bildirən söz və ifadə daxil olmuşdur" [1, 257]. Bu təsir xalqın ictimai zəiflənməsi ilə də azala bilər.

Dilin ictimai inkişafı mühüm problemlərdən biridir. Ədəbi dilin yayılması buna təsir edən əsas amillərdəndir. İctimai faktorlar, xüsusən məktəb, ali təhsil, mədəniyyət, ədəbiyyat xüsusi yer tutur. Dilçi alim məsələni öz tədqiqatlarında önə çəkir. Onun fikrincə, cəmiyyət dilə iki yolla öz təsirini göstərə bilər:

- a) Dilin inkişafına cəmiyyətin stixi yolla təsiri. Bu yolla inkişaf hər hansı bir dilin qeyri-ədəbi danışq formasında dialekt və şivələrində müşahidə olunur.
- b) Dilin inkişafına cəmiyyətin şüurlu və daimi yolla təsiri. Dilə şüurlu təsir prosesində sosial tələblər əsas vasitə rolunu oynayır. Bu yolla ümumxalq dilinin ədəbi formasına təsir göstərir.[1, 259].

A.Qurbanov tədqiqatında dillərin sosial tiplərinə də münasibət bildirmişdir. Ümumiyyətlə, dil həmişə eyni funksiyada olmur. Xalqlar inkişaf etdikcə istifadə etdikləri dillər də inkişaf edir. Təbii ki, bu, həmin dildən istifadə edənlərin sayının çoxluğu ilə bağlı deyil, xalqın mədəni, siyasi və digər inkişaf səviyyəsi ilə bağlıdır. Bunları nəzərə alaraq, ənənəvi bölgüyə sadıq qalan dilçi dilləri 4 inkişaf səviyyəsinə ayırır: qəbilə, tayfa, xalq və millət dilləri. Onun bölgüsündə Azərbaycan dilinin milli dil olması xüsusi qeyd olunur və göstərir ki, bu dil XIX əsrin ikinci yarısından formalaşmışdır. Milli dil məsələsinin daha bir cəhətinə toxunan dilçi qeyd edir ki, dünyada bir milli dildən bir neçə millətin istifadə etməsi təcrübəsi də vardır [1, 263]. Fikrimizcə, bu dillərin sırasına Azərbaycan dilini də daxil edə bilərik.

Dilçi alim dil və ictimai formasiyaların qarşılıqlı əlaqəsi məsələsinə də xüsusi toxunur. Onun fikrincə, dil və cəmiyyət probleminin həlli üçün bu məsələnin öyrənilməsi sosiolingvistikaya vacibdir. Formasiyanın nəticəsinin yeni bir dilin yaranmasına dəlalət etmədiyini qeyd edir: “İctimai quruluşun dəyişməsi dilə köklü surətdə təsir göstərmir. Yəni yeni ictimai quruluş yeni dil yaratmır, o ancaq dildə müəyyən zənginləşmə prosesinə səbəb olur” [1, 264]. Hər bir ictimai quruluşun dilini xüsusi təhlil edir və qeyd edir ki, bu quruluşların dilə təsiri fərqli olub. Onun fikrincə, ibtiai icma quruluşunda insanlar qohumluq əlamətinə görə birləşərək qəbilə-tayfa icmaları halında yaşayırdılar. Buna uyğun olaraq bir-birindən az fərqlənən müxtəlif qəbilə-tayfa dilləri meydana gəlirdi. Həmçinin qeyd edir ki, bu dövrdə qəbilə və tayfa dialektləri geniş yayılmışdır. Quldarlıq dövrünün dil xüsusiyyətlərinə özünməxsus yanaşması vardır. Onun fikrincə, bu dövrdə dildə bir xəlqilik meydana çıxır: “Bu dövrdə mövcud olan dillər sosial tipinə görə tayfa və xalq dilləri qrupuna daxildir. Həmin dillər qul və quldarlara ayrılıqda deyil, ümumilikdə xidmət edirdi [1,266]. Feodalizm dövründə də dillərin istifadəsində müəyyən fərqlər müşahidə olunurdu. Dilçi alim bu dövrə münasibət bildirərkən qeyd edir ki, “.... feodalizm cəmiyyətində dillərin qarşılıqlı təsiri prosesi başlamışdır. Bu təsir o dərəcədə güclənirdi ki, hətta bir dil başqasına qalib gələrək hakim dilə çevrilirdi. Bu dövrdə ədəbi dil rolunda əcnəbi dildən istifadə olunması təcrübəsi özünü göstərdi” [1, 267]. Buna misal olaraq, latın dili, ərəb dilini göstərə bilərik. Bu dövrdə dillərin bir çoxun sosial tiplərə görə xalq dilinə aid edir. Kapitalizm dövründən bəhs edərkən isə qeyd edir ki, bu dövrdə milli dillər geniş şəkildə yaranmağa başladı.

A.Qurbanovun tədqiqatında dil və siyasət məsələsinə də toxunur. Dil və siyasət məsələsi də sosiolingvistikanın tədqiqat obyektlərindən biridir. Lakin bəzi tədqiqatçılara görə buna paletolingvistikadır. Fikrimizcə, bu doğru deyildir. Dilçi alim bu bölmədə dil quruculuğu və dil siyasəti məsələsinə xüsusi toxunur. Dil quruculuğundan danışarkən qeyd edir ki, burada dilin inkişafı, tərəqqi etməsi kimi məsələlər öz yeri tutur. Dil quruculuğunu iki istiqamətə ayırır:

- a) ədəbi dili normalarının formalaşdırılması;
- b) cəmiyyətin dilin vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsi. [1, 271].

Ədəbi dilin normalarının müəyyənləşdirilməsi dilçilik üçün həmişə aktual problem olmuşdur. Xüsusən, normanın müəyyənləşdirilməsi, onun tətbiqi əsas məsələlərdəndir. Dil quruculuğu məsələsinin həlli üçün alim aşağıdakı problemləri ortaya qoyur: “Hər bir ədəbi dilin dayaq dialektlərini müəyyənləşdirmək, lüğət tərkibinin sürətlə inkişaf etmə yollarını aydınlaşdırmaq, terminləri dəqiqləşdirmək, əlifba və orfoqrafiyanı təkmilləşdirmək, nitq mədəniyyətini inkişaf etdirmək və s.” [1, 271]. Hesab edirik ki, A.Qurbanov öz elmi fəaliyyətində də Azərbaycanda dil quruculuğu prosesində, xüsusən yeni əlifbanın qəbulu məsələsindəki mövqeyi, problemlərin həlli yollarının axtarılması və tətbiqi məsələlərində rolu olmuşdur. Onun fikrincə, dil quruculuğunda dilçilər, ədəbiyyatçılar, filosoflar, sosioloqlar xüsusi rola malik olmalıdır.

A.Qurbanov dil siyasəti məsələsinə də xüsusi toxunur. Onun fikrincə, dil siyasəti dedikdə, buraya cəmiyyətin məqsədli şəkildə kənardan dilin inkişafının təmizlənməsinə, nizama salınması daxildir. Dilçiliyə görə dil siyasəti lingvistik siyasətin iki əsas cəhətini müəyyənləşdirmişdir:

- 1) Dil siyasəti dövlətin məqsəd və mənafeyinə xidmət edir.
- 2) Dil siyasəti prosesində dil inkişaf edir, daha yararlı ünsiyyət vasitəsinə çevrilir [1, 272].

Böyük dilçi tədqiqatında dövlətlərin dil siyasəti məsələlərinə toxunur. Məlumdur ki, dili qoruyan ən vacib amillərdən biri, bəlkə də ən vacibi dövlətdir. Amma dövlətlərin də dil siyasəti müxtəlif məqsədlərə xidmət edə bilər. A.Qurbanova görə bu məqsəd əsas iki istiqaməti əhatə edir: milli dilləri inkişaf etdirmək siyasəti, azsaylı xalqların dillərini sıxışdırmaq siyasəti [1, 277].

A.Qurbanovun tədqiqatında bilinqvizm və onun xüsusiyyətləri ilə bağlı da müəyyən məlumatlar verilir. Onun fikrincə, bilinqvizm təbii dil hadisəsi olaraq çoxmillətli ölkələrdə fəaliyyət göstərən obyektiv prosesdir. Dilçiyə görə bilinqvizmi yaradan səbəblər aşağıdakılardır:

- a) qarışıq ailələrdə qeyri-millət nümayəndəsi olduğuna görə övladlar iki dildə danışılar;
- b) əmək kollektivlərinin milli tərkibinin müxtəlifliyi əsasında ikidillilik meydana çıxır;
- c) təhsildə, ictimai təşkilatlarda başqa dildən istifadə etməklə bağlı ikidillilik yaranır;
- ç) elmi və mədəni əlaqələr aparılarkən çoxdillilik formalaşır. [1, 283]

Bildiyimiz kimi, ikidillilik yalnız nitqdə mövcuddur. Ona görə də bu prosesi araşdırmaq üçün mütləq şəkildə canlı dilə müraciət etmək lazımdır. A.Qurbanovun tədqiqatında bilinqvizmin prinsiplərindən də bəhs olunur. Həmin prinsipləri iki qrupa ayırır:

1. Humanist prinsip. Bu prinsip ana dilin inkişaf etdirilməsinə xidmət edir.
2. Antihumanist prinsip. Burada ana dilin sıxışdırılması müşahidə olunur.

Onun tədqiqində monolinqvizm, polilinqvizm məsələlərinə də toxunulur.

Dilçi bilinqvizmlə yanaşı diqlossiyaya da münasibət bildirir. Diqlossiya hadisəsinin bir neçə formada özünü göstərdiyini qeyd edir. Bunlardan başqa, görkəmli dilçi dillərin kontaktı məsələsinə tədqiqatlarında xüsusi toxunur. Əsərində qeyd edir ki, dillərin kontaktı bir neçə istiqamətdə özünü göstərir: dillərin çarpazlaşması, dil ittifaqlarının yaranması, hibrid dillərin meydana gəlməsi, dillərin qarşılıqlı təsiri. Bu istiqamətlərin hər birini ayrıca izah edir, bu proseslərin nəticələrini müxtəlif misallarla aydınlaşdırır.

Beləliklə, Afad Qurbanovun dilçilik araşdırmalarında dil və cəmiyyət məsələlərinin xüsusi yeri vardır. Demək olar ki, sosiolinqvistikanın tədqiqat obyektı olan əsas məsələlərin hər birinə toxunmuş və mülahizələrini irəli sürmüşdür. Bu da onu göstərir ki, dilçi bu sahəyə xüsusi maraq göstərmiş və ümumi dilçiliyin bir istiqaməti kimi vacib saymışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. II cild (2 cildə). Bakı: Nurlan, 2004, 532 s.
2. Rüstəmov A. Sosial lingvistikanın fəlsəfi problemləri. Bakı: Adiloğlu, 2005, 200 s.31, 39
3. Sadıqova S. Dilçilik elmində Afad Qurbanov irsi. İstanbul: İmak, 2019, 200 s.
4. Seydəliyev N. Afad Qurbanov və Ümumi dilçilik. İstanbul: İmak, 2019, 424 s.
5. Aksan Doğan. Her yönüyle Dil ana Çizgileriyle Dilbilim, I cild. Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları, 1998, 244 s.

Anar Farajov

LANGUAGE AND SOCIAL ISSUES IN AFAD GURBANOV'S RESEARCHES

Resume

Afad Gurbanov's researches on sociolinguistics are involved to the research in this article. His views about different aspects of contacts of language and society are quite interesting. As we know, sociolinguistics studies the issues of the mutual influence of language and society relations. The linguistic scientist's attitude this area shows that sociolinguistics covers the most actual problems of the modern times. Main research objects of sociolinguistics is bilingvizm, diglosy, contacts of language and other issues shows that studying of the issues of language and society is actual all of the time. This and others problems in scientist's views have had looking and have commented in this article.

Key words: *language, society, sociolinguistics*

Анар Фараджов

ЯЗЫК И СОЦИАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ В ИССЛЕДОВАНИЯХ АФАД ГУРБАНОВ

Резюме

Исследования Афада Гурбанова по социолингвистике привлекаются к исследованию в этой статье. Его взгляды на различные аспекты контактов языка и общества весьма интересны. Как известно, социолингвистика изучает вопросы взаимовлияния языковых и общественных отношений. Позиция ученого-лингвиста в этой области показывает, что социолингвистика охватывает самые актуальные проблемы современности. Основными объектами исследования социолингвистики являются билингвизм, диглозия, языковые контакты и другие вопросы, показывающие, что изучение вопросов языка и общества актуально все время. Эта и другие проблемы во взглядах ученого были рассмотрены и прокомментированы в этой статье.

Ключевые слова: *язык, общество, социолингвистика.*